

Besedotvorne variante v zgodovinskih slovarjih na Franu: od eSSKJ16 do Pleteršnika

Andreja Legan Ravnikar

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Ljubljana, Slovenija, andreja.legan-ravnikar@zrc-sazu.si

DOI: <https://doi.org/10.18690/um.ff.3.2024.7>

ISBN: 978-961-286-878-9

V prispevku so obravnavane samostalniške besedotvorne variante, ki imajo enako besedotvorno podstavo in različni priponski obrazili, domače *-stvo* in prevzeto *-ija*. Na podlagi slovarskih opisov teh izpeljank (z enakim besedotvornim pomenom) v zgodovinskih slovarjih slovenskega jezika za obdobje od 16. do konca 19. stoletja na spletnem portalu Fran (www.fran.si) sem ugotavljala njihovo pogostost in okoliščine rabe ter konkurenčna razmerja med njima. Besedotvorni postopek izpeljave po teh dveh besedotvornih modelih sem preverjala tudi po slovnicih opisih v (večinoma nemško pisanih) slovnicih slovenskega jezika do konca 19. stoletja.

Ključne besede: slovenski jezik, zgodovinski slovarji, starejše slovnice slovenskega jezika, samostalnik, izpeljanke na *-stvo* in *-ija*

The article deals with noun derivatives, i.e. word-formation variants that have the same word-formation base and different suffix forms, the native *-stvo* and the borrowed *-ija*. Dictionary descriptions of these derivatives (with the same word-formation meaning) in historical dictionaries of Slovene describing the language in the period from the 16th to the end of 19th century published on the online portal Fran (www.fran.si) were examined in order to carry out the analysis. Their frequency as well as circumstances of their use and competitive relationships between them were determined. In addition, the word-formation process of derivation according to these two models was compared with grammatical descriptions in Slovene grammar books (mostly written in German) published by the end of the 19th century.

Keywords: Slovene, historical dictionaries, older grammars of the Slovene language, nouns, derivatives with the suffixes *-stvo* and *-ija*

Uvod¹

Na spletnem jezikovnem portalu Fran je po najnovejših podatkih (Fran 11.0, www.fran.si) dostopnih devet zgodovinskih slovarjev slovenskega jezika. Za jezik 16. stoletja so na voljo Besedje 2011, eSSKJ16 2022– in Megiser 2023. Jezikovno gradivo iz 17. stoletja in začetka 18. stoletja vsebujejo naslednji zgodovinski slovarji: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega* 2006, Kastelec-Vorenčev slovar 1997 in Hipolitov slovar 2022. Kranjski knjižni jezik 18. stoletja predstavlja *Slovar Pohlinovega jezika* 2020, prekmurski knjižni jezik 18. in 19. stoletja pa *Slovar stare knjižne prekmurščine* 2006. Najobsežnejši slovar, ki vsebuje gradivo iz obdobja od srednjeveških rokopisov do konca 19. stoletja, je Pleteršnikov slovar (1894–95). (Gl. razvezavo okrajšanih navedb slovarjev v Virih.)

Zgodovinskim slovarjem je ne glede na tipološko opredelitev (obrnjeni zgodovinski slovarji, splošni razlagalni, avtorski, pokrajinskoknjižni) skupno, da je nastavitev iztočnic zaradi številnih *pisnih, glasovnih in besedotvornih različic* zahtevna naloga.

Zaradi sodobnega uporabnika in iz praktičnih razlogov so glasovne in pisne različice v zgodovinskih slovarjih največkrat obravnavane v enem slovarskem sestavku s skupno iztočnico, ki je glasovno in pisno posodobljena (če ni enaka sodobni pojavitveni obliki besede). Pričakovana visoka stopnja pisne neuskkljenosti je povezana z začetki normiranja knjižnega jezika v 16. stoletju, nedoslednostjo zapisa istih in različnih avtorjev, kakor tudi zaradi različnih konceptov zapisovanja posameznih glasov. Največ težav se pojavlja pri prevzetih besedah, kjer se občasno prepletata domača in tuja pisna norma, še posebej, če tuja pisna norma ne odraža izgovora glasov v slovenščini. V takem primeru glasovne podobe besede ni mogoče natančno določiti, saj lahko različice iztočnice bolj kot izgovorno predstavljajo pisno variantnost, npr. *ceifliza* (< nem. *zeysel*), kjer ni jasno, ali glasovno podobo rekonstruirati kot *cejzlica* (po slovenskem pisnem sistemu) ali *cajzlica* (po nemškem izgovoru <ey>) (Jelovšek 2020: 302–303).² Tudi primer obrnje-

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0038, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

² Za *SSKJ16* je bil sprejet dogovor, da se tovrstni zgledi posodablajo glede na slovenske glasovne ustreznice (npr. *cejzlica* ^{◌̇}), tovrstna iztočnica pa se označi z votlim krožcem (◌̇), kar pomeni, da gre za iztočnico ali različico iztočnice, rekonstruirano na podlagi zapisa. Podrobneje o posameznih dilemah, kadar tuja pisna norma ne odraža natančno glasov slovenščine na podlagi zapisov prevzetih besed iz nemščine: <eu>, <ei>, <sp>, <st>, in izposojenk iz latinščine gl. Jelovšek 2019: 214–219.

nega slovarja Hipolita Novomeškega (1811–1812) kaže na obilico glasovnih različic, ki so popisane v oklepaju za iztočnico, kot iztočnica pa je navedena tista, ki je najbližja sodobni obliki besede, npr. *kamrica* (kamberca, kamerca), *kolmež* (kalmiž, kalmuž, kolmež).

Za besedotvorne variante je značilno, da imajo tvorjenke enako besedotvorno podstavo in različne (največkrat priponske) obrazilne morfeme, ki se (večinoma) ujemajo v besedotvornem pomenu. Tvorjenk z enakim besedotvornim pomenom, ki se dodatno ujemajo tudi v leksikalnem (slovarskem) pomenu, je v zgodovinskem gradivu dosti več kot v sodobnem jeziku, npr. pri samostalniških izpeljankah sta tipična morfema *-ar* in *-er* z besedotvornim pomen vršilec dejanja ali nosilec povezave: *ajfrer* (1 pojavitev v TC 1550) in *ajfrar* (16 pojavitev v 8 delih), *antverhar* (38 pojavitev v 15 delih) in *antverher* (1 pojavitev v TPo 1595), *apotekar* (8 pojavitev v 4 delih) in *apoteker* (1 pojavitev v JPo 1578), *bidertaufar* (8 pojavitev v 3 delih) in *biderteufer* (62 pojavitev v 10 delih) ipd. Iz frekvenca pojavitev posameznih izpeljank je razvidno, katero priponsko obrazilo je bilo v knjižnem jeziku prednostno. V *SSKJ16* so besedotvorne različice prikazane v dveh ali več ločenih slovarskih sestavkih.

Med besedjem knjižne slovenščine 16. stoletja so tudi različice kot *amoritarski* (1 pojavitev) in *amoriterski* (48 pojavitev v slovarju), ki so na podlagi konceptualnega dogovora v *SSKJ16* ločeno predstavljene v dveh slovarskih sestavkih. Konkretna primera imata enako priponsko obrazilo, le da je njun besedotvorni predhodnik v prvem primeru izpeljanka z domačim priponskim obrazilom *-ar* (besedotvorni vzorec, podedovan iz praslovanščine), v drugem primeru pa s tujejezičnim *-er*. Med raziskovalci besedotvorja je splošno sprejeto, da je treba večstopenjske tvorjenke obravnavati in razvrščati glede na zadnji besedotvorni postopek. Pri drugostopenjski tvorbi konkretnih primerov je izkazana glasovna, ne besedotvorna variantnost; ta se kaže v besedotvornih podstavah *amoritarski*- in *amoriterski*-, na kateri se pripenja enako priponsko obrazilo *-ski*. Konceptualno enotnost bi dosegli, če bi upoštevali, da sta *amoritarski* in *amoriterski* glasovni različici skupne iztočnice, ki je najbližja sodobni pojavitveni obliki besede, torej *amoritarski* (*amoriterski*, *amoritarski*); razvrstitev v oklepaju sledi frekvenci pojavitev. Če gre za enako število zgledov, se glasovne različice razvrščajo kronološko, npr. *ciganarski* (*ciganerski*, *ciganarski*).³

Na podlagi slovarskih samostalniških izpeljank z zgodovinsko gledano produktivnima priponskima obraziloma *-stvo* (domače obrazilo) *-ija*

³ Podobno tudi: *egiptarski* in *egipterski*, *kavklarija* in *kavklerija* ipd.

(prevzeto obrazilo) v zgodovinskih slovarjih na Franu za obdobje od 16. do konca 19. stoletja, ki (vsaj deloma) odražajo stanje v knjižni slovenščini v obravnavanem času, v pričujoči razpravi ugotavljam njihovo pogostost in okoliščine rabe. Besedotvorna vzorca izpeljave sem spremljala tudi po slovničnih opisih v (večinoma nemško pisanih) slovnicaх slovenskega jezika od 16. do konca 19. stoletja. Pričakujem, da se bodo razkrila konkurenčna razmerja med njima v tristoletnem razvojnem loku.

Priponsko obrazilo *-stvo* se je oblikovalo v pozni praslovanščini (< *-*əstvo*). Pripenjalo se je na samostalniško (devica > *devišstvo*), pridevniško (bogat > *bogastvo*) ali glagolsko besedotvorno podstavo (*varovati* > *varstvo*). Zanj je značilno, da je nosilec več besedotvornih pomenov: a) lastnost (*bogastvo*), b) nosilec povezave (*možstvo* ‘kar je v zvezi z možem’), c) dejanje (*varstvo* ‘to, da se varuje, pazi’), č) abstraktni pomen v smislu označevanja lastnosti (*devišstvo*, ‘čistost’), d) dejanje (*gospodstvo* ‘vlada, moč’), e) ‘skupnost’ (*človeštvo*, *ljudstvo*), f) ‘zbirnost’ (*očanstvo* ‘domovina’, *pohišstvo* ‘zbirno poimenovanje za vse predmete po hiši’) (Šekli 2021: 144).

Tipološko podoben besedotvorni vzorec, kot je v slovanskih jezikih *-ar-stvo*, je v nemščini *-er-ei*. Prevzeto priponsko obrazilo je bilo sprejeto z nemškim posredovanjem: *-ija* < srvn. *-ie* < roman. *-ia*. Izpeljanke na *-ija* so se pojavile zgodaj, najprej s prevzemom tujejezičnih tvorjenk, pozneje pa so se močno razširile s pripenjanjem na domače besedotvorne podstave (Bajec 1950: 18–19). Besedotvorni predhodnik samostalnikov na *er-ei*, ki imajo prvotni besedotvorni pomen nosilec povezave, ter drugotna besedotvorna pomena dejanje ali mesto, je lahko: a) izsamostalniški samostalnik na *-ar* v pomenu nosilec povezave (*vrtnarija*), b) izglagolski samostalnik s pomenom vršilec dejanja (*pekarija*) ali c) pa samostalnik na *-ar*, za katerega ni mogoče nedvoumno določiti, ali gre za samostalniško ali glagolsko besedotvorno podstavo⁴ (gre za t. i. vzporedno besedotvorno motivacijo) (Šekli 2021: 148).

Konkurenčna razmerja med parom tvorjenk s priponskima obraziloma *-stvo* in *-ija* je mogoče objektivno primerjati le, kadar imata obe obrazili prekrivne besedotvorne pomene. Če se njuna besedotvorna pomena razlikujeta, si besedotvorni varianti ne konkurirata, npr. izpeljanka *kovačija* ‘kovačnica’ (vsi slovarji od Kast.-Vor. dalje) ni par tvorjenki *kovaštvo*

⁴ Ugotavljanje izhodiščnih oz. motivirajočih besed, da bi določili smer motivacije tvorbe in stopenjskost tvorbe, je težavno prav pri izsamostalniških tvorjenkah (Legan Ravnkar 2008: 140). O problematiki vzporedne besedotvorne motivacije prim. tudi Tafra 2022: 16–17.

‘kovaška obrt, kovaški ceh’ (Hip. kovastvo, Plet.). Podobno velja za pare: *kmetija* ‘zemljišče s hišo in gospodarskimi poslopji’ (Hip., Poh., Plet.) in *kmetstvo* ‘družbeni sloj kmetov’ (v slovarjih 16. st., Plet.) si ne konkurirata, prav tako ne *mesarija* ‘mesnica kot prostor za prodajo mesa’ (Kast.-Vor., Hip., Plet.) in *mesarstvo* ‘mesarska obrt’ (Poh., Plet.), *sodnija* ‘sodišče’ (Kast.-Vor., Hip., Plet.) in *sodstvo* ‘sodišče kot pisarna’ (Plet.), tudi v pomenu ‘sodni sistem, pravosodje’ (Plet.) ipd.

Izpeljanke s priponskima obraziloma -stvo/-štvo in -ija v zgodovinskih slovarjih na Franu

Obrazilni morfem -stvo/-štvo

Značilnost knjižnega jezika 16. stoletja so številne besedotvorne različice, ki so posledica sopomenskosti besedotvornih obrazil (prim. besedotvorne pomene priponskih obrazil -stvo in -ija), razlogi pa so različni.⁵ Besedotvorne različice (znotraj njih pa tudi morebitne glasovne različice) prikazujem na primeru poknjiženega priponskega obrazila -stvo (z glasovno različico -štvo) ter dveh sopomenskih priponskih obrazil: -ctvo (z glasovno različico -čtvo) ter -astvo, ki se kasneje v knjigah in slovarjih ne pojavljajo več.⁶ V knjižnem jeziku 16. stoletja so bile v originalni izrazni podobi ustaljene besedotvorne različice z glasovnimi variantama -stvu/-štvu in -ctvu/-čtvu (gl. zglede spodaj z navedbami vseh glasovnih različic v oklepaju) ter -astvo. Izglasni etimološki o, ki je v osrednjih dialektih prešel v u – tako ga je pisal tudi Trubar – je pri Krelju nedosledno pisan z <u> ali <o>: v opisnem deležniku srednjega spola je zapisoval <u>, pri samostalnikih in pridevnikih kot <o>, v prislovu pa kot <ò> (Rigler 1968: 136). V knjižni slovenščini 16. stoletja so pri besedi človeštvo izpričani naslednji glasovni odrazi:

⁵ Podrobneje o vzrokih, kot so: skromna tradicija pisnega jezika in govorjenega jezika v javni rabi, jezikovno znanje in zmožnosti tvorbe (novega) besedja posameznega protestantskega pisca, narečna in etnična pripadnost avtorjev, besedilnovrstna raznolikost knjižnih del, gl. Legan Ravnikar 2021: 255–257.

⁶ Prim. *človečastvo* (le Plet., sklicujoč se napačno na Krelja), *človeštvo* (samo Poh. in Plet.), *človestvo* (Hip., Kast.-Vor.). M. Merše je podrobno razčlenila vključenost besed iz Kreljeve (zimski del, 1567) in Juričićeve postile (tridelna postila iz 1578) v Pleteršnikovem slovarju, pri čemer je odkrila, da se kar 773 pojavitev z oznako *Krelj* nanaša na Juričićevo postilo (Merše 2028: 308).

človeštvo (človestvu, človejstvu, človeštvu, človeštvo) -a sam. s [člo've:štvo -a]
človečtvo (človečtvu, človejčtvu, človečstvu, človejčstvu, človejctvu, človec-
 stvu*) -a sam. s [člo've:čtvo -a]
človečastvo -a sam. s [člo've:častvo -a[?]]

Zgledov za ta besedotvorni vzorec izpeljave je v 16. stoletju bistveno več kot »kakih deset primerov« (Šekli 2021: 149). Priponsko obrazilo *-stvo* se lahko pripenja na prevzeto besedotvorno podstavo, npr. *antverharstvo* (v enem protestantskem delu), *farstvo/farštvo* (18 del), *predigarstvo/pridigarstvo* (27 del), *rihtarstvo* (1 delo), *žolnerstvo* (1 delo), v večini primerov pa imajo tovrstne izpeljanke besedotvorno podstavo slovanskega izvora. Posamični primeri so izpričani že v srednjeveškem rokopisnem obdobju, večina od njih pa je prvokrat zapisana v 16. stoletju in se kontinuirano pojavlja po slovarjih iz 17., 18. in 19. stoletja, npr. *bogastvo*¹ [bog] in *bogastvo*² [bogat], *cesarstvo* (prvikrat Brižinski spomeniki), *dečelstvo* (in *deklišstvo* pri Kast.-Vor., Hip., Plet.), *gospostvo/gospodstvo* (Svet., Poh., Plet.), *gospodarstvo* (Kast.-Vor., Hip., Nprekm., Plet.), *ključarstvo* (Plet., Cig., Jan.), *kmetstvo* (Plet.), *kraljestvo/kraljevstvo* (Kast.-Vor., Svet., Hip., Poh.), *krščanstvo* (od Kast.-Vor. tudi kristjanstvo), *ljudstvo* (vsi zgodovinski slovarji), *meništvo* (Kast.-Vor., Hip., Poh., Plet. in varianta *menihstvo* pri protestantih), *očanstvo* (Hip., Poh., Plet.), *pijanstvo* (Kast.-Vor., Hip., Svet., Nprekm.), *pohišstvo* (v pomenu 'posestvo, domačija, poslopje' tudi pri: Kast.-Vor., Hip.), *prešustvo/prešuštvo* (vsi zgodovinski slovarji), *ribištvo* (Kast.-Vor., Svet., Hip., Poh., Plet.), *rojstvo* (vsi zgodovinski slovarji), *selstvo* 'sporočilo, glasniki' (Kast.-Vor., Hip., Poh., Plet.), *šustvo/šuštvo* (od protestantov dalje ni kontinuitete), *veličastvo* (Poh. idr.), *vboštvo* (Hip.: vbostvo, vboštvo^o), *vdevičtvo* (ni kontinuitete), *vdovstvo/vdovštvo* (vdovstvo tudi po vseh drugih slovarjih), *vevodstvo* (vivodstvo v Kast.-Vor. in Hip.).

Pri Kastelec-Vorencu in/ali Hipolitu se prvokrat pojavijo naslednje izpeljanke s priponskim obrazilom *-stvo* (z dolenskim odrazom *-stvu*), ki večinoma ohranjajo kontinuiteto še v 19. stoletju: *duhovstvo* (Hip., Poh., Nprekm., prim. Plet.: konkurira z duhovščino), *konjstvo* (ima le še Cigale v Plet.), *korarstvo* (Kast.-Vor. in kasneje Cigale, Janežič in Caf v Plet.), *kovaštvo* (Hip., kovaštvo v Plet.), *maštvo* (Kast.-Vor., Svet.), *moštvo* (Kast.-Vor., Hip., Plet. Nprekm.), *mrtvaštvo* (mrtvastvo^o, mrtvaštvo) (Kast.-Vor., Hip.), *očastvo* (Kast.-Vor., Hip., Plet.), *vojvodstvo/vajvodstvo* (Kast.-Vor., Hip., Poh.), *zidarstvo* (Hip., Poh., Plet. iz Cigaleta in Janežiča). Kot Hipolitove novotvorjenke so zabeležene tudi izpeljanke, ki se niso prijele: *kobilstvo*, *lotrstvo*, *možastvo*, *napadstvo*, *nedopadstvo*, *prestvo*. Na drugi strani imamo

v Hipolitovem slovarju izpričane novotvorjenke – mestoma v Pleteršnikovem slovarju označene kot novoknjižne (nk.) –, od katerih so se nekatere ohranile do sodobnosti, npr. *mašništvo*, *meščanstvo*, *mladenstvo* (mladenstvo, mladenštvo), *posestvo*, *predstvo* ‘prednost, prioriteta’, *tkalstvo*.

Največjo produktivnost besedotvornega vzorca s priponskim obrazilom *-stvo* izkazujejo gradivski in slovarski viri sredi 19. stoletja in v 2. polovici 19. stoletja, in sicer Cafovo, Miklošičevo in Zalokarjevo rokopisno gradivo, Murkov slovar (1832–1833), Janežičev (1867, 1893), Cigaletov slovar (1860). Te izpeljanke so pri Pleteršniku večinoma kvalificirane kot nk. Veliko teh tvorjenk se je v stilno nezaznamovani ali zaznamovani rabi ohranilo tudi v 21. stoletju (prim. *SSKJ2*, *eSSKJ*), npr. *barvarstvo*, *duhovništvo*, *glavarstvo*, *gozdarstvo*, *jeklarstvo* (nk.), *kaplanstvo*, *kiparstvo* (nk.), *knjigarstvo* (nk.), *kolarstvo*, *konjarstvo*, *kramarstvo*, *krčmarstvo*, *lakomstvo*, *medičarstvo*, *mornarstvo* (nk.), *oglarstvo*, *ovčarstvo*, *pekarstvo*, *pleskarstvo*, *poganstvo* (nk.), *poljedelstvo* (nk.), *poveljništvo*, *pregnanstvo* (nk.), *sinovstvo*, *slikarstvo* (nk.), *stavbarstvo*, *strojarstvo*, *svojstvo*, *škafarstvo*, *tesarstvo*, *učiteljstvo* (nk.), *vinstvo* (nk.), *vinarstvo* in *vinogradstvo* (vinogradništvo šele v 20. stol.), *vladarstvo* (nk.), *vojaštvo*, *vrtnarstvo*, *žitarstvo*.⁷

Obrazilni morfem *-ija*

Pisne različice priponskega obrazila *-ija* v 16. stoletju so sistematično predstavljene pri tovrstnih izpeljankah v oblikoslovnem zaglavju *SSKJ16*. Določeni variantni zapisi so zaradi preglednosti posodobljeni glede na predvideno glasovno vrednost, ker npr. zaradi latinske tradicije še dolgo niso pisno ločevali med /i/ in /j/. Izpričana je namreč tudi pisna varianta priponskega obrazila, tj. *-ja* (*cupernja*, *vuhernja*), za katero ni jasno, ali je prišlo do umika naglasa in do redukcije priponskega /i/ ali gre zgolj za zapis <j> za sklop <ij>, kot npr. *prjeti*, *trje* (Jelovšek 2020: 303). V celotnem gradivu 16. stoletja (Besedje 2011) so bile sistematično pregledane izpeljanke na *-ija* pri črkah s pričakovanim večjim številom prevzetih besed in tvorjenk iz njih: e, f, š in ž, ostale pa paberkovalno. Večina zgledov ima besedotvorno podstavo sprejeto iz nemščine, priponski obrazilni morfem *-ija* pa je posnet po nemščini.

Večji prirast tega tvorbenega vzorca je viden od 16. do 18. stoletja, medtem ko se predvsem pod vplivom purističnega jezikovnega nazora v 19. stoletju umikajo iz knjižnega jezika. Na primer Pleteršnik se je prevzetih

⁷ Pojavitve samo v slovnica: *glavarijstvo*, *rojenstvo*, *veličestvo*.

besed iz nemščine, tudi če so spadale med t. i. ljudske izposojenke in so še danes prisotne v narečjih, izogibal, npr. *coprnija*, *fehtarija* (Kast.-Vor., Hip.), *feraterija* (Svet.), *fratarija* (Svet., Hip.), *falšija* (Kast.-Vor., Hip.), *farmoštija* (samo v 16. st.)/*fajmoštija* (Hip.), *flegarija* (Kast.-Vor., Hip.), *fraškarija* (16. st.), *likarija* (Hip., Poh.), *špecarija*/*špecerija* (Kast.-Vor., Hip.), *špendija* (Kast.-Vor., Svet., Hip., Poh.), *špotlerija* (v 16. st.), *zoprnija* (le ekspr. v SSKJ2). Izjema so izpeljanke, ki jih lahko spremljamo v slovarjih do konca 19. stoletja in še dlje: *filozofija* (Hip., Poh., Svet., Nprekm., Plet.), *kaplanija* (Poh., Nprekm., Plet.), *korarija*, *kramarija* (Hip., Poh., Plet.), *kupčija*, *morija* (Kast.-Vor., Hip., Svet., Plet.), *pekarija* (Hip., Plet.), *škofija*, *tiranija* (Hip., Plet.)

Konkurenčna raba besedotvornih variant z obema priponskima obraziloma

Od Kastelec-Vorenčevega ali/in od Hipolitovega slovarja dalje je zaradi enakih besedotvornih podstav, ki imajo besedotvornopomensko enake obrazilne morfeme, izpričana konkurenca besedotvornih variant s priponskima obraziloma *-stvo* in *-ija*.⁸ Obrazilo *-ija* se pripenja na prevzeto besedotvorno podstavo, npr. *kecarija* (< Ketzerei, v 16. st., Kast.-Vor., Hip., Svet.) in *kecarstvo* (samo Hip.), *kapitanija* (Hip., Nprekm.) in *kapitanstvo* (Plet.), *kurbarija* (< die Hurerei, v 16. st., Kast.-Vor., Poh., Plet.) in *kurbarstvo*/*kurbirstvo*/*kurberstvo* (Kast.-Vor., Hip.), *lotrija* (< srvn. loterie, v 16. st., Kast.-Vor., Hip., Svet., Nprekm., Plet., prim. tudi *-n-ija*: *lotrniija* ‘prešuštvo, nečistovanje, prostitucija’ (MTh 1603, Kast.-Vor., Svet.)) in *lotrstvo* (Hip.), *majerija* (Hip.) in *majerstvo* (Kast.-Vor., Hip.), *mešetarija* (Hip., Plet.) in *mešetarstvo* (Plet.), *mojstrija* (Kast.-Vor., Hip., Poh., Plet.) in *mojstrstvo* (Hip., Plet.), *purgarija* (v 16. st., Kast.-Vor., Hip.) in *purgarstvo* (v 16. st., Kast.-Vor., Hip.), *šafarija* (v 16. st, Hip.) in *šafarstvo* (v 16. st., Nprekm., Plet.). Največ izpeljank na *-ija* je po nemščini oblikoval prav Hipolit, toda med njimi je kar nekaj le priložnostnih tvorjenk, ki se niso uveljavile, npr. *korporalija*, *kuplerija*, *ledrarija*, *markezija*, *merčunarija*, *mrcvarija*.

⁸ Tvorjenke na *-ija* brez besedotvornih variant na *-stvo* so redke. Pri Hipolitu se brez besedotvorne variantnosti pojavi le par tvorjenk s priponskim obrazilom *-ija*, npr. *čebelarija* (prim. čebeloreja v Plet.), *gostarija* (< Gasterei, Kast.-Vor., Svet., Hip., Poh., Plet.), *kompanija* (Kast.-Vor., Hip., Poh., Plet.). Prim. poimenovanja različnih dejavnosti, obrti v Hipolitovem prevodu *Orbis pictus* v Orel 2022: 175.

Izpeljanke na *-stvo* in *-ija* v starejših slovnicaх slovenskega jezika od Bohoričevih *Zimskih uric* (1584) do Janežičeve *Slovenske slovnice za domačo in šolsko rabo* (1863)⁹

Ob jezikovni analizi izbranih izpeljank, tvorjenih po za slovenščino sorazmerno pogostih besedotvornih vzorcih, je logično vprašanje, kako, če sploh, sta besedotvorna vzorca izpeljave obravnavana v slovenskih slovnicaх do 2. polovice 19. stoletja. Slovnični opis slovenskega jezika se je začel v latinsko pisani Bohoričevi slovnici (1584), nadaljeval se je v slovnicaх pretežno v nemškem jeziku, npr. v slovnicaх Pohlina (1768, 1783), Metelka (1825) in Zagajška (1791), od Vodnika (1811) dalje se slovenska slovnica pojavlja tudi v slovenskem metajeziku vzporedno z nemško pisanimi (za analizo Janežičeva slovnica 1854, 1863).

V Bohoričevih *Zimskih uricah* (*Arcticae horulae succisivae*, 1584) je besedotvorna problematika v današnjem pomenu besede obravnavana skopo. V enoti Figura avtor obravnava tri stopnje tvorjenosti: enostavno (*pravičen*), složeno (*nepravičen*) in izložensko (*nepravičnost*). Navaja izpeljanke za različne besedotvorne pomene, npr. očetna imena, svojilna imena, pomanjševalnice idr., samostalniških izpeljank na *-stvo* in *-ija* pa tudi mlajše izdaje Bohoričeve slovnice ne omenjajo.¹⁰

Prvikrat se izpeljanke na *-stvo* (*-stvu*) v teoretični obravnavi pojavijo v Pohlinovi slovnici *Kraynska Grammatika* (1768) v poglavju *Wortfügung/ Skupskladanje teh beffedy* (str. 126–149), prvikrat pa je obrazilni morfem izpričan v izpeljanki *gospostvu* (131), enkrat pa v složenci *samoderstvu* (nem. Monarchie) (134). Za drugo izdajo Pohlinove slovnice (1783) je K. Ahačič posebej izpostavil: »Opozorilo si zasluži še zelo dobro poglavje o besedotvorju, ki se sicer v prvi in drugi izdaji bistveno ločuje v pristopu«. Ta izdaja je res bolj natančna, npr. na strani 122 so navedeni dodatni primeri izpeljank, avtor pa prvikrat določi njihovo besedotvorno podstavo: kristijan – *kristijanstvu* (Christenthum), *duhovstvu* (Kleresey), *cesarstvu*, *krajlestvu*, *človestvu*; bogat – *bogastvu*. Za besedotvorni pomen 'večja količina istovrstnega' Pohlina navaja »podobno kot *smrečje*« zglied *ljudstvo*.

⁹ Podroben prikaz besedotvorne problematike po slovnicaх slovenskega jezika od začetkov (Vodnik 1811) do sodobnosti je v monografiji *Iz zgodovine slovenskega besedotvorja* prispevala A. Vidovič Muha (2019: 13–45).

¹⁰ Prim. Hipolit Novomeški, *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica* (1715), celovška jezuitska slovnica *Grammatica Oder Windifches Sprach-Buch* (1758).

Vzorec tvorbe izpeljank s priponskim obrazilom *-ija* (zapis: <ya>) je prvič izpričan v 2. izdaji Pohlinove slovnice (1783), ne v okviru osrednje obravnave tvorjenk, ampak ga Pohlin uvršča na obrobje rabe. Navaja primere: *hudobya*, *knizya*, *gostya*, *oštarya*, *volarya*, *buklarya*, *kolarya* (123).

Zagajškova dvojezična nemško-slovenska slovnica *Slovenska grammatika* (1791) v 4. poglavju obravnava skladnjo *Von der Wortfügung/Od te besedehlofhnosti* (268–331), toda besedotvorne problematike praktično ne zajema. Navaja le primere samostalniških izpeljank na *-stvo*, za katere pravi, da je zanje značilno, da jim ne moremo pripisati ženskega ali moškega spola: *gospodstvu*, *gospodarstvu*, *meštvu*, *duhovstvu* (279). Tvorbenega vzorca izpeljave s priponskim obrazilom *-ija* ne registrira.

Prvič je izpeljankam na *-stvo* posvečena posebna enota v Vodnikovi slovnici *Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole* (Vodnik 1811). Navaja besedotvorne vzorce z obema priponskima obraziloma: *-stvo*, (ločeno) *-štvo* in *-ija*. Pripisuje jim naslednje besedotvorne pomene: »ota, ost, stvo, štvo pomenio poseban stan, kakor: *služnost*, *rojenstvo*, *devišstvo* [...] stvo, štvo pomenita posebane vumetnosti in stanove, kakor: *zidarstvo*, *kralestvo*, *kovaštvo*, *človeštvo*« (149).

Vodnik (1811) obrazilnemu morfemu *-ija* (zapis: <ia>) pripisuje besedotvorni pomen opravilo in dejanje: *zidaria*, *kolaria*, *hudobia*, *slepotia*, *moria* (153).

Metelko se je v slovnici *Lehrgebäude der slowenischen Sprache* prvi natančneje posvetil slovenskemu besedotvorju – kar na 146 straneh (Metelko 1825). V poglavju *Bildung der Wörter* (22–168) pri izpeljavi s priponskim obrazilom *-stvo* navaja zglede: *ludstvo*, *duhovstvo*, *selstvo*, *cesarstvo*, *zidarstvo*, *gospoство*, *bogastvo*, *devišstvo*, *človeštvo*, *kovaštvo*, *očastvo* in ugotavlja njihovo besedotvorno podstavo: devica, človek, kovač, oča. Izpostavlja tudi priponski obrazili *-astvo*: *veličastvo* in *-estvo*: *kralestvo* (53). Prvi je ugotovil, da je izbira priponskih obrazil pri izpeljavi odvisna od pomena besedotvorne podstave, ki jo za posamezne primere tudi navaja.

Metelko (1825: 42) je izpeljankam na *-ija* posvetil do tedaj posvetil največ pozornosti. Navaja primere, katerih tvorbo utemeljuje iz glagolske besedotvorne podstave: *podrtija* (Zerstörung), *razprtija* (Uneinigkeit), *prekucija*, *sleparija*, *skoparija*, *kodrnija*, *odmrtija*, *hudobija*, *kolarija*, *zidarija*, *gornija* (Berggericht 'gorsko sodišče'), *kmetija*, *solarija*, *kresija* (Kreissamt), *škofija* (Bisthum).

Janežičeva slovenska slovnica je bila najbolj razširjena in ponatiskovana slovnica v 2. polovici 19. stoletja in na začetku 20. stoletja, vse do izida

Breznikove slovnice leta 1916.¹¹ Čeprav gre v osnovi za šolsko slovnico, je to ena od najvplivnejših slovenskih slovnice, saj je (podobno kot slovnica Jožeta Toporišiča za čas od leta 1976) v 2. polovici 19. stoletja veljala za temeljno referenčno in normativno slovnico slovenskega jezika (Ahačič 2015b). Sodobnejšo predstavitev besedotvornega vzorca izpeljave s *-stvo* ima Janežič v prvi izdaji z naslovom *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagolskim berilom za Slovence* (Janežič 1854). Pripisuje mu besedotvorne pomene »kako ljudstvo, stan ali čast«: *človeštvo, junaštvo, povelništvo, glavarijstvo, vladarstvo, vojvodstvo, devištvo* (15). Natančneje je problematiko razdelal v drugi izdaji *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo* (1863). Priponsko obrazilo *-stvo* avtor navaja v poglavju *Besedoslovje* (116–155). Pravi, da ima obrazilni morfem *-stvo* (ki ima enak besedotvorni pomen kot v stari slovenščini *-ost*) naslednje pomene: a) na samostalniško besedotvorno podstavo pripeto priponsko obrazilo ima pomen ‘stan, skupnost’, npr. *cesarstvo, človeštvo, duhovništvo, gospostvo, kršanstvo, ljudstvo, maštvo, paganstvo, poljedelstvo, učiteljstvo, vinstvo, vojaštvo*, lahko s podaljšavo *-ov-*: *duhovstvo, kraljestvo, sinovstvo*; b) iz izpeljanke z obrazilom *-ar* tvorjeno drugostopenjsko izpeljanko na *-stvo*, ki ima besedotvorni pomen ‘urad ali umetnost’: *glavarstvo, mornarstvo, vrtnarstvo*; c) izpeljanke na *-stvo* z besedotvornim pomenom lastnost ali stanje se pripenjajo na pridevniško besedotvorno podstavo: *bogastvo, lakomstvo, pijanstvo, pregnanstvo, svojstvo, veličestvo* (125).

Janežičeva prva izdaja *Slovenske slovnice* (1854) vsebuje poglavje *Zlaganje samostavnih imen*, v kateri priponsko obrazilo *-ija* izraža besedotvorne pomene stan, rokodelstvo, uradi: *ropotija, sleparija, vrtnarija, kovačija, zapovednija, namestnija, poveljnija* (in povelništvo), *dačovnija, poglavarija* (in glavarijstvo) (14). Najbolj izčrpna je obravnava v 2. izdaji. V poglavju *Besedotvorje* (116–155) avtor obravnava tvorbo po izpeljavi, »ki tvori besede po natiki posameznih glasov (obrazil) na koreniko ali deblo, npr. *brod, brodnik, brodnina, brodišče*, in sicer v enoti »II Djanja z ozirom ali brez ozira na način in učinek«. Priponsko obrazilo *-ija* se pripenja na glagole

¹¹ Prvič je bila izdana leta 1854, največ sprememb in dopolnitev pa je doživela z drugo izdajo leta 1863. Tretja izdaja (1864) prinaša jasnejšo razdelitev celotnega besedila na poglavji o »besedoslovju« (glasoslovje, oblikoslovje in besedotvorje) ter skladnji. Četrta (1869) in peta izdaja (1876) sta ponatisa z malenkostnimi popravki. Z manjšimi dodatki in popravki Jakoba Sketa je bila nato izdana še leta 1889, 1894, 1900, 1906 in 1911 (Ahačič 2015b).

ali »imena« in pomeni: a) dodana trpnemu deležniku zaznamuje učinek dejanja, npr. *odmrtija, podrtija, prevzetija, razprtija*; b) »samostalnikom na -ar pritaknjena -ija ima besedotvorni pomen rokodelstvo ali meštija z ozirom na delavnost«, npr. *kolarija, bednarija, zidarja, žitarja*; c) s pripenjanjem na samostalnike in pridevnike izražajo pomene uradi in razna stanja: *dačovnja, namestnja, oblastnja, sodnja, škofija, kmetija, hudobija, prekucija*; č) -ija se pripenja na samostalniško besedotvorno podstavo in izraža pomen množica živih bitij: *beračija* (< berači), *dečarija* (< dečaki), *fantija* (< fantje), *kovačija, kozarija, otročija* (< otroci).

Zaključek

Zgodovinskim slovarjem je ne glede na tipološko opredelitev skupno, da imajo slovarske besede številne *pisne, glasovne* in *besedotvorne različice*. Na primerih dveh besedotvornih vzorcev izpeljave je diahrono prikazana dinamika rabe besedotvornih različic z domačim priponskim obrazilom *-stvo* in prevzetim *-ija*, ki imata enake besedotvorne pomene in se pripenjata na enako besedotvorno podstavo. Večji prirast obeh tvorbenih vzorcev izpeljave je viden do konca 18. stoletja, ko se število zgledov povečuje, tekmovalno razmerje med njima pa je precej enakovredno. Pod vplivom purističnega jezikovnega nazora v 19. stoletju se izpeljanke na *-ija*, z izjemo mlajših, ki se pripenjajo na domačo besedotvorno podstavo (tip goljufija), umikajo iz knjižnega jezika in slovarjev. Na primer Pleteršnik se je prevzetih besed iz nemščine ali besed, tvorjenih po nemškem vzoru, tudi če so spadale med t. i. ljudske izposojenke in so še danes prisotne v narečjih, deklarativno izogibal. Največjo produktivnost besedotvornega vzorca s priponskim obrazilom *-stvo*, ki povsem prevlada, izkazujejo slovarski viri od srede 19. stoletja dalje, kar se nadaljuje tudi v sodobnem jeziku.

Vodnikova slovnica *Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole* (1811) prvokrat navaja besedotvorna vzorca z obema priponskima obraziloma: *-stvo/-štvo* (obravnavata ju ločeno) in *-ija*, in jima določa besedotvorne pomene. Fran Metelko se je v slovnici *Lehrgebäude der slowenischen Sprache* (1825) prvi natančneje posvetil slovenskemu besedotvorju. Prvi je ugotovil, da je raba priponskih obrazil pri izpeljavi odvisna od pomena besedotvorne podstave, ki jo za posamezne primere tudi navaja. Sodobna predstavitev besedotvornega vzorca izpeljave s *-stvo* in *-ija* je potrjena v drugi izdaji Janežičeve slovenske slovnice *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo* (1863).

SVETOKRIŠKI 2006 (Svet.) = Marko SNOJ, 2006: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega*. Tudi na spletu.

VODNIK 1811 = Valentin VODNIK, 1811: *Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole*. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/11/1811-vodnik>

ZAGAJŠEK 1791 = Mihael ZAGAJŠEK, 1791: *Slovenska grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre in deutsch und wendischen Vortrag*. <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/9/1791-zagajsek>

Literatura

Kozma AHAČIČ, 2015: Adam Bohorič. *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura*. 1584. Ur. Kozma Ahačič. (Zbirka Fran). Ljubljana: Založba ZRC. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/1/1584-bohoric>

Kozma AHAČIČ, 2015a (ur.): Slovenske slovnice in pravopisi, različica 1.0. Elektronska knjiga. www.fran.si/slovnice-in-pravopisi

Kozma AHAČIČ, 2015b: Anton Janežič. *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo*. 1863. Ur. Kozma Ahačič. (Zbirka Fran). Ljubljana: Založba ZRC. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/26/18631854-janezic>

Kozma AHAČIČ, 2015c: Marko Pohlin. *Kraynska Grammatika*. 1768. Ur. Kozma Ahačič. (Zbirka Fran). Ljubljana: Založba ZRC. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/7/1768-pohlin>

Anton BAJEC, 1950: *Besedotvorje slovenskega jezika I: izpeljava samostalnikov*. Ljubljana.

Alenka JELOVŠEK, 2019: Vpliv tujejezičnih pravopisnih norm na ugotavljanje glasovne podobe besedja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ur. Hotimir Tivadar. (Obdobja, 38). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 213–220. Tudi na spletu.

Alenka JELOVŠEK, 2020: Prikaz pisne in glasovne variantnosti iztočnic v SSKJ16. *Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine; Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja; Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar*. Ur. Marko Jesenšek. (Zora, 135). Maribor: Univerzitetna založba. 287–308.

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2008: *Slovenska krščanska terminologija: od Brižinskih spomenikov do srede 19. stoletja*. (Zbirka Lingua Slovenica, 4). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Tudi na spletu.

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2015: Valentin Vodnik. *Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole*. 1811. Ur. Kozma Ahačič. (Zbirka Fran). Ljubljana: Založba ZRC. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/11/1811-vodnik>

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2021: Besedotvorne značilnosti knjižne slovenščine 16. stoletja v primerjavi s sodobno (knjižno) rabo. *Slovenski jezik med slovanskimi jeziki*. Ur. Matej Šekli in Lidija Rezončnik. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 31). Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 253–262.

Majda MERŠE, 2008: Gradivska problematika zgodovinskega slovaropisja (ob Kreljevem in Juričičevem besedju v Pleteršnikovem slovarju). *Od Megiserja do elektronske izdaje Pleteršnikovega slovarja*. Ur. Marko Jesenšek. (Zora, 56). Maribor: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 307–325.

Irena OREL, 2022: Leksika Hipolitovega slovenskega prevoda Orbis pictus (1712) primerjalno s kasnejšimi delnimi slovenskimi prevodi, *Jezikoslovni zapiski* 28/2, 171–183. Tudi na spletu.

Hildegard STRIEDTER-TEMPS, 1963: *Deutsche Lehnwörter im Slovenischen*. Berlin, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Fran RAMOVŠ, 1924: *Historična gramatika slovenskega jezika*. II. Konzonantizem. V Ljubljani: Učiteljska tiskarna.

Jakob RIGLER, 1968: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. (Dela, 22). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Matej ŠEKLI, 2021: Besedotvorni vzorec tipa vinar – vinarstvo oz. strojar – strojarstvo v slovenščini v kontekstu srednjeevropskega jezikovnega areala, *Slavistična revija* 69/1, 141–155. Tudi na spletu.

Branka TAFRA, 2022: *Jezikoslovna razlikost*. Zagreb: Matica hrvatska.

Mitja TROJAR, 2015: Franc Serafin Metelko. *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen*. 1825. Ur. Kozma Ahačič. (Zbirka Fran). Ljubljana: Založba ZRC. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/15/1825-metelko>

Mitja TROJAR, 2015a: Mihael Zagajšek. *Slovenska grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre in deutsch und wendischen Vortrag*. 1791. *Slovenske slovnice in pravopisi*. Ur. Kozma Ahačič. (Zbirka Fran). Ljubljana: Založba ZRC. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/9/1791-zagajsek>

Ada VIDOVIČ-MUHA, 2019: *Iz zgodovine slovenskega besedotvorja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

WORD-FORMATION VARIANTS IN HISTORICAL DICTIONARIES IN FRAN: FROM ESKJ16 TO PLETERŠNIK

Summary

A common challenge shared by historical dictionaries, regardless of their typology (inverted historical dictionaries, general explanatory historical dictionaries, author's dictionary, regional literary language dictionary) is the selection of headwords

due to their many spelling, phonological and word-formation variants. There are currently nine historical dictionaries available on the online language portal Fran (www.fran.si) which cover the Slovene language in books and manuscripts dating from the 16th to the end of the 19th century. Based mainly on dictionary sources, the paper presents noun derivatives formed with the suffixes *-stvo/-štvo* (in the 16th century also *-ctvo/-čtvo*) and *-ija*, which have the same word formation meanings. I analyzed the prevalence of the use of the two word-formation patterns and their competitive advantages and limitations. Their comparison showed the developmental tendencies in the use of these formations in the Slovene (literary) language from the 16th to the end of the 19th century, with the preferential use of the derivation with the native suffix *-stvo* from the middle of the 19th century on up until modern times. I also presented the description of both word-formation patterns in older grammars of Slovene dating to the period from the 16th to the middle of the 19th century, which are mostly written in the German metalanguage. In Vodnik's grammar (*Pisemenost ali Gramatika sa Perve Shole*, 1811), the two patterns of derivation with suffixed forms *-stvo*, *-štvo* (treated separately, even though we are dealing with a phonological variant) and *-ija* and their word-formation meanings were described for the first time.